

ПИТАННЯ ПОВЕРНЕННЯ МОНГОЛЬСЬКИХ ТУВИНЦІВ У ПОЛІТИЦІ ТУВИНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі була підписана угода про дружбу, взаємне визнання незалежності та обмін дипломатичними представництвами між Монгольською Народною Республікою (МНР) і Тувинською Народною Республікою (ТНР). Монгольська еліта змушена була визнати ТНР під радянським тиском. IV Великий Хурал Туви, що відкрився в другій половині листопада 1926 р., ратифікував серпневу угоду між МНР і ТНР. На цьому ж хуралі ставилося питання про приєднання до Монголії, але воно не дістало підтримки більшості делегатів. При цьому між двома республіками залишалося багато невирішених питань, і не тільки у сфері демаркації кордону.

Монголії було важко змиритися із втратою Туви. Такі настрої монгольської еліти не сприяли розвитку плідного співробітництва з Кизилом. Тувинські праві¹, навпаки, усіляко намагалися налагодити двосторонні стосунки. В інформаційній записці, присвяченій політичному стану ТНР (6.08.1928), Г. Банзаракцаєв², зокрема, повідомляв, що праві щодо Монголії настроєні доволі лояльно й дуже прагнуть почати переговори. “Очень их нервировало игнорирующее отношение монгольского правительства к ТНР (формальное признание независимости ТНР). Наконец весной н/года тувинцы решили переговоры начать с другого конца,

¹ Лідерами правих у 1926–1928 рр. вважалися прем'єр-міністр К. Дондук, його заступник С. Талха-Сюрюн, М. Німажап, голова Президії Малою Хуралу ТНР; відносили до правих і М. Буян-Бадирги, і О. Соднома, генсека ЦК ТНРП. Інше визначення, що зустрічається стосовно цих політиків у радянських документах того часу, – “націоналіст”, “приймає до національної течії” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 28, л. 66–68].

² У середині 1920-х рр. з Москви в Туву був відряджений кваліфікований перекладач – Г. Банзаракцаєв. Його завданням було сприяти розвитку тамтешніх монгололомовних ЗМІ. Перекладацькою діяльністю Банзаракцаєв не обмежувався й постачав Виконком Комінтерну інформацією про суспільно-політичні настрої в ТНР.

т/е создать скандал на южной границе, послав на спорную зону своих цириков. Они были уверены в том, что после споров придти к дружбе возможно. Как мы видим в данное время после пограничных инцидентов под этим предлогом начинаются налаживаться взаимоотношения (обмен миссиями)”, – зазначав Г. Банзаракцаев і підсумовував, що надалі можливі досить тісні зв’язки з МНР й ініціаторами в цім питанні будуть праві³. На його думку, ТНР, відчувши деяку стійкість, намагається відходити від радянського впливу, і така політика проводиться переважно правими елементами країни⁴. Політика ж рівної коаліції в керівництві країною або, точніше, позакласова політика веде до посилення моці правих⁵.

Можливо, елементом такої зовнішньої політики тувинських правих зненацька стало питання повернення “торхатів” як “частини тувинського народу”. “Торхати” – ймовірно, дархати (монг. дархад) – одна з етнографічних груп монголів, які мешкають у північно-західній частині Хубсугульського аймака. Вони монгололомовні [більше див.: Санжеев 1930]. У їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти. З 1815 року дархати належали до шабінарів⁶ богдо-гегена, отже, управлялися ламами, призначеними владикою. Видатний російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло, який відвідав Західну Монголію та Туву в 1903 році, стверджував, що, незважаючи на підлягання дархатів юрисдикції хутухт на однакових з іншими шабінарами засадах, вони залишалися за межею монгольських караулів, що відділяли монгольські землі від урянхайських. У другій половині XIX ст. дархатів судили за карні злочини за загальним монгольським уложенням, проте Г. Грумм-Гржимайло розглядав їх у розділі, присвяченому Урянхаю. За його даними,

³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 6.

⁴ Характеризуючи тувинських правих, Банзаракцаев відзначав, що останні в боротьбі з “окремими лівими товаришами” пускають у хід обвинувачення в безбожництві та русофільстві.

⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 10.

⁶ Шабінари (від монг. *шавь*) – підлегле церкві населення. Ця соціальна верства утворилася шляхом передачі значної кількості основного населення Монголії від князів монастирям.

дархатів нараховувалося 4500 осіб; у їхньому одязі, побуті та звичаях помічений сильний монгольський вплив [Грум-Гржимайло 1926, 180, 183; див. також: Шишмарев 2007; Санжеев 1930].

Деякі дослідники навіть зазначали, що існував окремих тувинський хошун – Дархатський – у районі озера Косогол (Хубсугул)⁷. Він був населений омонголеними тувинцями, які втратили свою рідну мову і розмовляли монгольською. Питання про статус цього хошуну до дореволюційної Туви залишається неясним, скоріше можна вважати його складовою частиною Монголії, – писав радянський дослідник Р. Кабо [Кабо 1934, 64]. Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну розташовувалося в районі озера Хубсугул і західніше від нього (басейн р. Шишкіта) [див. також: Венюков 2007, 352–353]. Цю місцевість, за словами Г. Грум-Гржимайла, й населяла та частина урянхайської народності, що іменується дархатами [Грум-Гржимайло 1926, 20–21]. Всесвітньо відомий мандрівник і науковець Г. Потанін вважав, що дархати, які мешкали в долині Шишкіти, ймовірно, саме омонголені урянхайці [Потанін 1883, 653]. Видатний радянський дослідник Монголії 1920–1930-х років О. Симуков зауважував, що дархати живуть у районі на захід від Хубсугулу, урянхі ж – на схід від цього озера [Симуков 2007, 499].

Знаний тувинський історик М. Маннай-оол зазначав, що на карті дореволюційної Монголії в музеї м. Мурена⁸ район Хубсугулу показаний як частина території Туви [Маннай-оол 1995а, 63; див. також: Монгуш 2010, 209]. За його словами, до 1878 р. історичні предки сучасних дархатів перебували у складі Хазутського хошуну Туви [див. також: Аранчын]. У 1878 р. нойони (нойонами цього хошуну призначалися не тувинці, а монголи) добилися спеціальної печатки від Улясутайського генерал-

⁷ Так, російський офіцер В. Попов, свого роду фахівець з урянхайського питання, перераховуючи тувинські хошуни, називав і Хазутський, і Дархатський [більше див.: Попов 2007, 428]. Мовляв, граф А. Беннігсен нараховував у Дархатському хошуні 8700 душ, а в Хазутському – 3000 душ [Попов 2007, 433].

⁸ Місто Мурен – центр Хубсугульського аймака Монголії.

губернатора⁹. У тому ж році цей хошун відірвався від Туви, перейшов у відання Цінської династії в Улясутаї й увійшов до складу Північної Монголії, проте зберіг прикордонно-податкові повинності й щодо амбин-нойона [Саая, Сат 2006, 8–9; див. також: Аранчын]. Грумм-Гржимайло зазначав, що Хазутський хошун в адміністративному плані стоїть окремо, не підкоряється амбин-нойону і управляється огурдою¹⁰ самостійно [Грумм-Гржимайло 1926, 151].

У доповідній записці, поданій О. Турчаниновим та Я. Мальцевим у серпні 1917 р. Тимчасовому уряду, зокрема, повідомлялося: “Згідно з Монгольськими даними Косогольські Дархати були причислені до Шабінського відомства в данники Ургинському Хутухті й у такий спосіб обернулися, завдяки роботам Губернатора Соймонова по розмежуванню, у двоєданців. У цей час вони платять данину винятково монголам і російській вплив там давно вже зведений до нуля”¹¹.

Є дані, що нойон Хазутського хошуну ще до Установчого хуралу звертався до Народного уряду із проханням прийняти його хошун до складу Монголії [Шойгу 2001, 101]. 14 серпня 1921 р. Установчий хурал тувинського народу ухвалив виключити зі складу Туви Хазутський хошун як такий, що перебуває у складі Монголії. Ініціатор скликання Установчого хуралу І. Саф’янов 23 серпня 1921 р. в листі монгольському чиновнику повідомляв: “На з’їзді були об’єднані всі хошуни, крім Хазутського, який

⁹ Деякі подробиці повідомляє тувинська дослідниця А. Самдан. За тувинськими літописами, правитель хубсугульських урянхайців ухеріда Гуругунджав брав активну участь у реконструкції фортеці м. Улясутая. У нагороду у вересні 1878 р. йому вдалося отримати свій хошун у самостійне управління, і він почав називатися князем Хазутського хошуну [Самдан 2001, 16–17].

¹⁰ Ухеріда – маньчжурський титул правителя, що відав іноземницьким племенем. У монгольській обробці цей титул перетворився на назву “угурда”. Раніше кожен ухеріда обирався з місцевого племені цзяньцзюнем і затверджувався на цій посаді богдиханом. Посада ухеріди існувала в Барзі, в чахарів і взагалі у знаменних монголів, а також у тувинців. Останні воліли іменувати своїх правителів не цим титулом, а да-нойонами [більше див.: Ховалыг 2010].

¹¹ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 43.

зовсім виключений зі складу народу Танну Тува”¹². Таке рішення сприймається сучасними тувинськими дослідниками неоднозначно: хтось шкодує про такий крок [див.: Март-оол 1992, 10], хтось наводить його як приклад вирішення національного питання, налагодження добросусідських відносин. Відомий тувинський історик Л. Аранчин припускає: “Відмова від одноплемінників і земель Прихубсугулля, можливо, була поступкою монгольським домаганням на Туву, запорукою надії тувинських нойонів на возз’єднання Туви з Монголією в майбутньому”¹³ [Аранчын]. Був і інший погляд на вирішення цієї проблеми. Так, західний дослідник П. Тан зазначав, що Москва пішла назустріч побажанням монголів лише в незначному пункті. Маленька, малозаселена смуга території (приблизно 16000 кв. км) під назвою Дархат на захід від озера Косогол була віддана Зовнішній Монголії [Tang 1959, 417]. Мовляв, негайно після цього, в 1925 році, місія в Москві уклала, без подальших територіальних змін, угоду про дружбу між Народною Республікою Танну-Тува та МНР, за зразком радянсько-монгольської угоди 1921 року.

А от як описував цю заплутану історію, очевидно зі слів тувинських політиків, повпред СРСР у Туві О. Старков: “Торхати розташовані в східній частині, бл. 400 в. від Кизил-Хото і є частиною тувинського народу. У 1911, коли Урянхай російським урядом був остаточно взятий під своє заступництво й з низки ще деяких внутрішніх ускладнень у наступні роки торхати довільно відхилилися від основної своєї частини і якийсь час представляли щось на кшталт самостійної одиниці, але через нетривалий час Монголія їх прибрала до рук і тепер формально вони підлегли Монголії. Тувинці, перебуваючи у вихорі революційних подій, до 1926 р. ніби забули. З 1926 р. часом можна було відзначати окремі тлумачення, проте такі що не дають нічого певного, й лише

¹² ГАРФ. – Ф. Р–1005. – Оп. 3. – Ед. хр. 87в. – Л. 3.

¹³ На думку дослідника, намір Тоджинського хошуну перейти під провід Монголії, висловлений на Установчому хуралі, відбивав не тільки релігійне тяжіння до Монголії, а й ще спробу не допустити розриву етнічних зв’язків східних тувинців з населенням Прихубсугулля, де жили споріднені тувинцям племена [Аранчын].

наприкінці 1927 р. уряд цілком серйозно почав говорити про повернення у своє підпорядкування торхатів¹⁴.

З розповіді О. Старкова ми довідуємося ось про що. У 1926 р. на банкеті, улаштованому монгольським урядом на честь тувинських колег, у бесіді один із членів монгольського кабінету відзначив, що тувинці зайняли в районі “Ирзын-Тесь” (Эрзин-Тес. – І. О.) частину території Монголії. Тувинський прем’єр К. Дондук парировав, що “монгольський уряд взяв від тувинців ціле плем’я торхати”¹⁵. Незважаючи на те що питання було поставлено прямо, ніхто із членів монгольського уряду, присутніх на банкеті, нічого не відповів, обійшли мовчанням. Тому тувинський уряд, не сподіваючись на те, “що Монголія торхатів поверне без заперечень”, вирішив діяти в такий спосіб: навесні 1928 р., не пізніше травня, планувалося відправити до дархатів 2–3 посланців. Останні під виглядом лам, що збирають пожертвування, повинні були довідатися про настрої дархатів, ознайомитися із внутрішнім становищем, управлінням та низкою інших питань. На місію виділялося 2 місяці. На чолі розвідки мав стати начальник Управління державної внутрішньої політичної охорони (УДВПО)¹⁶ С. Чурміт-дажи, колишній лама і майбутній прем’єр-міністр ТНР¹⁷. Надалі передбачалося послати в “Торхати” групу з 15 осіб, які, прибувши до кордону, повинні були розділитися на кілька партій, а далі по одному розсипатися по всій території, займаній дархатами, й вести серед останніх агітацію за їхнє приєднання до ТНР. Тувинський уряд, у свою чергу, поведе з монгольськими колегами офіційні переговори про повернення народу. Сподівалися, що в результаті успішної роботи згаданої групи, в разі проведення серед дархатів плебісциту, останні проголосують за приєднання до Туви. За словами О. Старкова, припущення в

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 63–64.

¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 64.

¹⁶ УГВПО було створено 17 липня 1925 р. на позачерговому засіданні ЦК ТНРП. Положенням 1926 року перед УДВПО ставилися завдання аналізу внутрішньополітичної ситуації, боротьби з політичними супротивниками й карними злочинцями, зі шпигунством, а також охорони державних кордонів і припинення контрабанди [История Тувы 2007, 135].

¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 64.

цьому напрямку з боку тувинського уряду цілком серйозні, і план почне здійснюватися не пізніше травня 1928 року. Ініціаторами задуму були прем'єр-міністр К. Дондук і його заступник С. Талха-Сюрюн.

Варто відзначити, що цей план, попри свою незвичність, не був оригінальним. Використання мандрівних лам як розвідників і агітаторів було загальною практикою для монгольського національного руху в першій третині ХХ століття. Так, наприклад, у 1926 р. по Сінцзяну ходила «ціла низка “лам”, що розповідають пророцтва, за якими нібито прийшов час об'єднання монголів» [цит. за: Росов 2002, 56]. Ламаи, які приїжджали з Монголії, залишалися при монастирях, розповідали місцевим монголам про незалежну Монголію й про всі події, що там відбуваються. Незважаючи на суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїжджав з Кобдо та Улан-Батора в Сінцзян, рух через кордон не припинявся й ламаи з МНР продовжували мандрувати монгольськими сомонами Сінцзяну [Отрощенко 2010, 72–73].

Повернемося до ініціаторів задуму щодо повернення “частини тувинського народу”. К. Дондук і С. Талха-Сюрюн представляли тувинських правих. К. Дондук замолоду протягом трьох років вчився в Урзі, в монастирській школі, здобув учений ступінь гебши [Ондар 2010, 162]. Потім він кидає навчання, повертається додому й стає провідним ламою Верхньо-Чаданського хуре. У 1923 р. Куулар Дондук стає першим главою Президії Малого Хуралу Туви, працює на цій посаді до 1925 р. У 1924 р. під час Хемчицького повстання він був заарештований повстанцями, але згодом ними ж був звільнений¹⁸. Як голова Хемчицького партійного комітету, К. Дондук писав у січні 1925 р., що тувинський народ походить з того ж племені, що й монголи; сам народ нечисленний і бідний, “Тому йому необхідно приєднатися до Монголії, щоб здійснити свої права й свою волю” [цит. за: Нацов 1930, 102]. У 1925–1927 рр. К. Дондук очолював уряд ТНР. За час своєї стрімкої політичної кар'єри він неодноразово виступав за приєднання Туви до Монголії. Згодом у пояснювальній записці щодо власної “антипартійної діяльності” Дондук відзначав:

¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 66.

“Думка про те, що я в 3 році, будучи главою Малого хуралу, поділяв думку міністрів Оруйгу й Німажап про приєднання Туви до Монголії, що свою думку письмово оформив, – це правильно. Своє переконання про приєднання Туви до Монголії я ні від кого не приховував” [цит. за: Саая, Сат 2006, 154]. 22 липня 1925 р. під час перебування в Москві першої тувинської урядової делегації на чолі з К. Дондуком була укладена угода між СРСР і Народною Республікою Танну-Тува. Коли в ході цього візиту К. Дондук на засіданні Відділу Далекого Сходу Комінтерну знову порушив питання про доцільність об’єднання двох республік – МНР і Танну-Туви, член Президії ВККІ Сен Катаяма відповів, що така постановка питання неприйнятна, навпаки, співробітництво на умовах рівноправних договорів відповідає вимогам сучасності [Сердобов 1971, 79]. Пізніше Дондук казав, що досить докладно виклав свою точку зору з приводу приєднання Туви до Монголії “у Східному Секретаріаті Комінтерну... і одержав від них негативну відповідь” [цит. за: Ондар 2010, 163]. У характеристиці, складеній О. Старковим, Дондук був названий націоналістом. Повперед також писав: “За характером людина дещо сором’язлива, проте запальна. За останній час у роботі Уряду намагається зайняти диктаторське становище”¹⁹.

С. Талха-Сюрюн – гун-нойон, житель Тесгольського хошуну, член партії, освічений і заможний, користувався авторитетом серед населення. У період існування народного уряду, будучи представником хошуну, “обложив уряд грамотами про те, що народ його хошуну виявляє бажання приєднатися до Монголії”²⁰. У 1926 р. працював у повпредстві ТНР у Москві. За словами О. Старкова, “До цього часу за посередництвом торговельних зносин має зв’язок з Монголією. За останній час дотримується національного спрямування”²¹. У 1926–1927 рр. С. Талха-Сюрюн – заступник прем’єра й член Політбюро ТНРП.

Як бачимо, обидва політики до монгольської держави ставилися із симпатією. Коли остаточно стало ясно, що об’єднання

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 66.

²⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 67.

²¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 67.

Туви з Монголією на федеративних або інших засадах не передбачається, тувинська політична еліта опинилися перед необхідністю врегулювання низки питань із МНР, у першу чергу – делімітації й наступної демаркації кордону, а також вирішення проблем населення, яке мешкало на кордоні між двома республіками, що виникали слідом за таким розмежуванням. І Дондук, і Талха-Сюрюн у своїх петиціях 1924–1925 рр., що закликали до об'єднання з Монголією, акцентували увагу, зокрема, на нечисленності тувинського народу. Можливо, з цього усвідомлення й виникла ідея повернути тувинців, що осіли на монгольській території. Характерно, що перші згадки про це мали місце в 1926 р., коли була підписана угода між МНР і ТНР про взаємне визнання незалежності. Але, повторимося, не виключено, що це питання було свого роду провокуванням монгольської сторони, щоб підштовхнути її до діалогу й вибудовування нових двосторонніх відносин.

Однак, схоже, в результаті зміни політичної кон'юнктури в авторів цього плану не виявилось часу для його реалізації. Його ініціаторів за рік відсторонили від влади за звинуваченням у правому ухилі. Судячи з наявної інформації, в 1928 р. К. Дондук уже не був прем'єр-міністром, хоча продовжував займати відповідальні пости в державі. IV з'їзд ревсомолу, що проходив у Туві з 24 грудня 1928 р. по 2 січня 1929 р., вніс корективи в економічну політику влади. Праві без бою здалися й на з'їзді ревсомолу, і на пленумі ЦК партії, який пройшов слідом за з'їздом із 7 по 11 січня 1929 р. Пленум прийняв резолюцію, що змінювала внутрішню політику Туви, й затвердив усі рішення IV з'їзду ревсомолу. З політбюро ТНРП були виведені всі праві²². Після VIII з'їзду (1929 р.) колишні лідери правих поголовно були виключені з партії. Наступним прем'єр-міністром і міністром закордонних справ ТНР став С. Чурміт-Дажи (1929–1938).

Відомо, що частина тувинців, які кочували на території Прихубсугулля зі своїми оленями, в 1955 р. добровільно взяла громадянство Монголії [Чулуун, Донгак 2015]. Сьогодні тувинці Хубсугульського аймаку володіють тувинською мовою, а також

²² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 35.

вільно розмовляють дархатським діалектом монгольської мови, їхні діти навчаються в монгольських школах [Монгуш 2010, 224; див. також: Чулуун, Донгак 2015]. Що ж до дархатів, то нині вони в загальній кількості 21558 чоловік (за даними 2010 р.) мешкають на теренах Хубсугульського аймака Монголії²³ [більше див.: Маннай-оол 1995; Решетов 1995–1996, 113, 117; Darkhat 2009].

Питання повернення прикордонних тувинців неодноразово поставало в подальших монголо-тувинських переговорах. Після приходу до влади монгольських лівих (1928–1932) настав деякий період активізації в монголо-тувинських відносинах, ініційований монгольською стороною. Восени 1929 р. в Улан-Баторі делегація ЦК ТНРП вела зі ЦК МНРП переговори про налагодження обміну досвідом партійної й державної роботи. Крім цього, тувинська сторона просила, щоб МНР не заперечувала, якщо монгольські тувинці побажають змінити своє громадянство на тувинське. Договір між МНРП і ТНРП, укладений 18 жовтня 1929 р. в Улан-Баторі, констатував: партії уживуть всіх заходів для дружнього вирішення всіх політичних, економічних і культурних питань, що виникають між республіками, зокрема для найшвидшого вирішення спірних питань, що стосуються встановлення кордонів. Відповідно, було вирішено полегшити торговельні зв'язки незможного аратського населення, що не мають спекулятивного характеру. Про побажання тувинських партійців, щоб монгольська влада не перешкоджала тувинцям, які перейшли в підданство МНР, в разі якщо вони побажають повернутися у підданство Туви, мова йшла в примітці до договору. Монгольська сторона вважала, що: 1) воно не відповідає рішенням з'їзду МНРП про рівноправність малих племен, що входять у МНР; 2) Монголія захищає інтереси аратів і сподівається, що з аратського середовища ніхто не поскаржиться на ті або інші утиски; 3) значна кількість господарств громадян СРСР і Китаю перейшли в монгольське підданство. За складної міжнародної

²³ Darkhat // *Ethnologue: Languages of the World* / Lewis, M. Paul (ed.). – Sixteenth edition. – Dallas, 2009. – http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=drh

обстановки, в якій перебувають СРСР і МНР, не виключена можливість невдоволення окремих елементів. Отже, наразі це питання не є предметом обговорення²⁴.

16 березня 1930 року в Улан-Баторі було підписано протокол наради секретарів ЦК обох партій щодо визначення кордонів між республіками. Вирішили створити паритетну комісію з представників урядів МНР і ТНР [Саая 2003, 170]. Хоча комісія нібито мала встановлювати кордон із врахуванням господарського тяжіння того чи іншого населеного пункту, національного моменту, старих документів, проте в додатку до протоколу наголошувалося: бажано, щоб прикордонні питання розглядалися не за принципом релігійно-національних устоїв та старих маньчжурських кордонів, а за принципом всебічного культурного розвитку аратських мас та їхніх господарств. Разом із тим підкреслювалося, що тувинські та монгольські арати не є одним етносом, а тому кожна зі сторін має розвивати власну культуру, а також поглиблювати взаємний зв'язок, щоб побороти всі наявні ускладнення в процесі виконання завдань соціалістичного розвитку [Саая 2003, 171]. Напевне, такі суперечливі, підсилені риторикою класової боротьби, положення в документах відбивають позицію тувинської сторони, якої вона дотримувалася за напоумленням радянських радників. Наприклад, етноси різні, проте за національною ознакою кордон визначати не варто. Оскільки південна частина Туви залишалася монголізованою, мабуть, тувинські керівники побоювалися втратити такі конфліктні сомони. У неофіційній бесіді з тувинським колегою секретар ЦК МНРП О. Бадрах зауважив: “Якщо ми будемо враховувати думку самих аратських мас, то вийде велика суперечність між Тувою та Монголією, аж до зіткнення” [цит. за: Саая, Сат 2006, 217].

До вирішення спірних питань, пов'язаних із проведенням кордону, справа дійшла тільки в 1932 р. Спільне засідання урядових комісій МНР і ТАР²⁵ з вирішення прикордонного питання між республіками 4 липня 1932 р. розглядало проблему прикордонного населення (монгольського й тувинського), яке при розмежу-

²⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 90. – Л. 62.

²⁵ ТАР – Тувинська Аратська Республіка (1930–1944).

ванні опиняється на території тієї або іншої республіки. Комісії ухвалили: виходячи з того, що Монголія й Тува ставлять перед собою однакові завдання й розвиваються по некапіталістичному шляху, надати повне право громадянам, які переходять при встановленні кордону до складу МНР або ТАР, самим вирішувати питання щодо підданства й перебування в складі тієї або іншої республіки. Такий перехід ставав можливим після прийняття зазначеної постанови двома урядами, але не пізніше 1 травня 1933 р. Громадянам, що переходять при встановленні кордонів до складу тієї або іншої республіки, і громадянам, що бажають одержати нове громадянство, гарантувалися усі права та свободи, надані законодавством цієї республіки, а також можливість вчитися рідної мови. Це положення повинне було набути чинності після затвердження урядами обох республік (Протокол № 3)²⁶.

Із протоколу № 3 ми бачимо, що громадянам, які переходять при встановленні кордону до складу МНР або ТАР, було дозволено самим вирішувати питання щодо підданства, що, правда, протягом короткого проміжку часу. Залишається припустити, що цей варіант не був затверджений (як ми знаємо, проблеми з ратифікацією виникли в монгольській стороні²⁷), але кордон 1932 року все-таки став реальністю. Швидше за все, угода 1932 р. діяла не повністю: кордон переважно був визначений, але навряд чи прикордонному населенню надали право вільного вибору громадянства. Як відомо, тувинська влада всіляко перешкождала еміграції в Монголію, яка, зокрема в 1932 р., мала місце в прикордонних сомонах усієї південної смуги Туви. МНР також втрачала людський ресурс за рахунок еміграції своїх громадян уже у Внутрішню Монголію й Сіньцзян, що активізувалася з початку 1930-х рр. Судячи зі скарг монгольської сторони, прикордонному населенню, що лишилися в Монголії, непросто було навіть користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 4.

²⁷ Рішення згаданих комісій не були затверджені монгольським урядом, оскільки фіксували великі поступки, зроблені Туві (Рада Міністрів затвердила рішення, проте Малий Хурал не ратифікував їх, і монголи вважали, що ці рішення для них не обов'язкові) [Документи внешней политики... 1998, 712].

худоби, які опинилися на тувинській території²⁸. Чи то не були укладені намічені конвенції, що регламентували б ці питання, чи то після встановлення вигідного кордону тувинський уряд вирішив, що подальші кроки в цьому напрямку зайві. Забігаючи наперед, відзначимо, що 31 травня 1941 р. в ході бесіди наркома іноземних справ СРСР В. Молотова із заступником голови Ради Міністрів МНР Сурунжапом останній повідомив, що на деяких ділянках немає погодженої й добре позначеної лінії кордону і там монгольське й тувинське населення проживає змішано [Документи внешней политики... 1998, 712].

Цікавий архівний документ (зокрема, в контексті цього дослідження) виявила відома тувинська дослідниця М. Монгуш. Це звіт лами Верхньо-Чаданського хуре про здійснену ним восени 1935 року поїздку до Сіньцзяну [Монгуш 1995, 35]. За таємним дорученням органів держбезпеки ТНР цей лама під псевдонімом Чойган проник до середовища своїх колишніх співвітчизників, які добровільно залишили Туву після революційних подій. Мета його поїздки полягала у зборі детальної інформації про становище колишніх громадян ТНР. За словами М. Монгуш, привертає увагу той факт, що у звіті таємного агента є лише дані про тих осіб, які колись втекли з Туви, і немає жодних згадок про тувинців, які мешкали в Сіньцзяні постійно. На думку тувинської дослідниці, це пояснюється тим, що лама Чойган, маючи цілком

²⁸ Обидві комісії в ролі тимчасових заходів вважали за необхідне: 1) надати право прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для худоби в місцевостях, які переходять до складу території тієї або іншої республіки, але раніше перебували у фактичному користуванні цього прикордонного населення; 2) питання про порядок і умови надання прав прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними й лісовими угіддями та вигонами для худоби, пов'язане з реалізацією пункту № 1 цієї постанови, мало бути вирішене висновком особливої конвенції між урядами двох республік. Комісії висловили побажання про необхідність укладання такої конвенції до початку січня 1933 р. (Протокол № 4). Зокрема, оскільки Соляну гору було вирішено включити до складу території ТАР, прикордонному (місцевому) населенню МНР надавалося право користуватися (безоплатно) сіллю для насущних потреб (Протокол № 1, 2.06.1932) [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 55, л. 2].

конкретне завдання, не вважав за потрібне з'ясовувати подробиці іншого характеру [Монгуш 1995, 37]. Пояснити таке завдання можна, на наш погляд, двома причинами. З одного боку, низка “заколотників”, які втекли з Туви після повстань, перебували у Сіньцзяні. Їх нібито в Туві очікують як національних героїв, які мають врятувати країну від “аратської” диктатури²⁹. За даними УДВПО, зазначені особи посідали у провінції Сіньцзян керівні посади. Мовляв, цілком очевидно, що в майбутньому їх планують використовувати для своїх цілей у Туві. Отже, ймовірно, тувинська влада з цієї причини слідкувала за колишніми громадянами. З другого боку, ми можемо припустити, що й у 1930-ті роки тувинське керівництво не полишало надії повернути колишніх співвітчизників. Лама Чойган дуже ретельно описував розташування, майновий стан, настрої конкретних тувинських родин у Сіньцзяні (Алтайський округ).

Повертаючись до монголо-тувинських відносин, зазначимо, що навіть згода монгольської сторони відпустити бажаючих змінити громадянство тувинців навряд чи посприяла б їхньому поверненню в Туву. У ті непрості часи тувинці якщо й ішли з МНР, то в напрямку Сіньцзяну, разом з казахами та західними монголами. Тувинська еліта неодноразово намагалася привернути увагу монгольської сторони, очікуючи щирого визнання, але конфлікти на кордоні, ухиляння обох сторін від виконання досягнутих домовленостей у повному обсязі й прагнення тувинських політиків повернути монгольських тувинців не спрощували двосторонні відносини. На порядку денному стояв затяжний переговорний процес про прикордонне розмежування, який так і не був завершений протягом 1930-х рр.

ЛІТЕРАТУРА

Аранчын Ю. Л. Борьба тувинского народа за свободу и независимость [Электронный ресурс] // **ТываNet.com – Сайт тувинского народа.** – <http://tyvanet.com/modules.php?name=Pages&go=page&pid=66>

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 33.

Венюков М. И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии // **Урянхай. Тыва дептер:** антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С. К. Шойгу. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Туве. Москва, 2007.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 200, оп. 1, ед. хр. 501; Р–1005, оп. 3, ед. хр. 87в.

Грум-Гржимайло Г. Е. **Западная Монголия и Урянхайский край.** Т. III. Вып. I. Антропологический и этнографический очерк этих стран. Ленинград, 1926.

Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941 г. Т. XXIII. Кн. 2 (2): 2 марта 1941 – 22 июня 1941. Москва, 1998.

История Тувы. Т. II. Новосибирск, 2007.

Кабо Р. **Очерки истории и экономики Тувы.** Ч. 1. Москва; Ленинград, 1934.

Маннай-оол М. Х. Дархаты: некоторые этнографические данные // **Ученые записки ТНИИЯЛИ.** Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995.

Март-оол В. Д. **Социально-политическое и экономическое развитие Тувинской Народной Республики (1921–1944 гг.):** автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – история политических партий и общественных движений / Московский педагогический университет. Москва, 1992.

Монгуш М. В. Тувинцы в Китае: проблемы истории, языка и культуры // **Ученые записки ТНИИЯЛИ.** Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995.

Монгуш М. В. **Один народ – три судьбы: Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте.** Осака, 2010.

Нацов С. Правая опасность в Тувинской народно-революционной партии // **Жизнь Бурятии,** 1930, № 1.

Ондар Е. М. Первый председатель Президиума Малого Хура-ла Тувинской Народной Республики Куулар Дондук // **Вестник Тувинского государственного университета.** Социальные и гуманитарные науки, 2010, № 2.

Отрощенко И. В. Монголія, Радянський Союз та монголи Сіньцзяну (1920-ті роки) // **Східний світ,** 2010, № 2.

Попов В. Л. Урянхайский край // **Урянхай. Тыва дептер**: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Туве / Составитель: С. К. Шойгу. Москва, 2007.

Потанин Г. П. **Очерки Северо-Западной Монголии**. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1883.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 495, оп. 152, ед. хр. 90; оп. 153, ед. хр. 26, 28, 35, 55.

Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугулла // **Східний світ**, 1995 (№ 2) – 1996 (№ 1).

Росов В. А. **Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби**. Кн. I: Великий План. Санкт-Петербург; Москва, 2002.

Саая С. В. **Россия – Тува – Монголия: “центрально-азиатский треугольник” в 1921–1944 гг.** Абакан, 2003.

Саая С. В., Сам С. Ч. **Геополитический статус Тувы в первой половине XX века (1911–1944 годы)**. Абакан, 2006.

Самдан А. А. **Монголыязычные источники по истории Тувы**: автореф. дис. ... канд. ист. наук: специальность 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Институт востоковедения РАН. Москва, 2001.

Санжеев Г. Д. **Дархаты. Этнографический отчет о поездке в Монголию в 1927 году** / Материалы комиссии по исследованиям Монгольской и Тувинской народных республик и Бурят-Монгольской АССР. Вып. 10. Ленинград, 1930.

Сердобов Н. А. **История формирования тувинской нации**. Кызыл, 1971.

Симуков А. Д. **Труды о Монголии и для Монголии**. Т. 1. Осака, 2007.

Ховалыг С. С. История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.) [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2010, № 3. – http://www.tuva.asia/journal/issue_7/2135-khovalyg.html

Чулуун С., Донгак А. С. Этнокультурные контакты народов Саяно-Алтая и Западной Монголии [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2015, № 1. – http://www.tuva.asia/journal/issue_25/7792-chuluun-dongak.html

Шиммарев Я. П. Сведения о дархатах-урянхах ведомства Ургинского Хутукты // **Урянхай. Тыва дептер**: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее сельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С. К. Шойгу. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Туве. Москва, 2007.

Шойгу К. С. **Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожила Тувы о своей малой Родине**. Кызыл, 2001.

Darkhat [Электронный ресурс] // **Ethnologue: Languages of the World** / Lewis, M. Paul (ed.). Sixteenth edition. Dallas, 2009. – http://archive.ethnologue.com/16/show_language.asp?code=drh

Tang P. S. H. **Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931**. Durham, NC, 1959.